

Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları

Özge TUNCERLİ

ÖZ

1988 yılında gerçekleşen Sumgayıt olayları, Azerbaycan topraklarının işgalini amaçlayan Ermeni politikasının en önemli işaretlerinden birisidir. Yaklaşık 15 farklı milletin birlikte yaşadığı ve başkent Bakü'nün 30km uzağında bulunan Sumgayıt 1988 yılında önemli bir hadiseye ev sahipliği yapmıştır. 1988 yılında toplam 258000 nüfusu bulunan Sumgayıt yaklaşık 18000 Ermeni kökenli vatandaşın da yaşadığı şehirdir. 1988'in Şubat ayına kadar hiçbir etnik çatışma yaşanmamış olan Sumgayıt şehri, bazı provokatörler ve planlı olduğu düşünülen gösteriler sonucu 26'sı Ermeni ve 6'sı Azerbaycanlı olmak üzere toplam 32 kişinin ölümü ile sonuçlanmış trajik bir olaya şahit olunmuştur. Bu makale ile Dağlık Karabağ sorununa genel olarak bakılarak Sumgayıt Olayları'nın asıl nedenleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ Sorunu, Sumgayıt Olayları, Göç.

1988 Sumgayit Events and the Nagorno-Karabakh Problem

ABSTRACT

The Sumgayit events that took place in 1988 are one of the most important signs of Armenian policy aimed at the occupation of Azerbaijani lands. Sumgayit, which is 30km away from Baku, where approximately 15 different nations lived together, hosted an important event in 1988. Sumgayit, which had a total population of 258,000 in 1988, is the city where 18000 Armenian citizens lived. Sumgayit city, which had no ethnic conflict until February 1988, witnessed a tragic event that resulted in the death of 32 people, including 26 Armenians and 6 Azerbaijanis, as a result of some provocative and planned demonstrations. In this article, the main reasons of the Sumgayit events will be examined by looking at the Nagorno-Karabakh problem in general.

Keywords: Nagorno-Karabakh Problem, Sumgayit Events, Migration.

Giriş

Kafkasya, tıpkı dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi etnik, kültürel ve dinsel açıdan bir mozaiktir. Kafkasya yüzyıllardır birçok ulus için sahip olunmak istenen bir cazibe merkezi olmuştur. Özellikle yer altında bulunan enerji yatakları ve bu enerjinin kaynağı olan petrol ve türevlerinin bölgeden geçirilmesi için planlanan boru hatları gibi unsurlar, bu bölgeyi gerçek anlamda bir ilgi odağı haline getirmiştir. Bu gibi unsurlarla birlikte tüm dünyanın ilgi odağı haline gelen bölge zamanla çatışmaların, anlaşmazlıkların ve bunların sonucu olarak birçok trajik hadisenin merkezi olmuştur.¹ Bugün dahi Kafkasya, farklı milliyetten insanların çatışmalarının devam ettiği ve bir türlü refaha ulaşamamış bölge olarak karışımıza çıkmaktadır.

Özellikle Sovyetler Birliği'nin bölgede uyguladığı yaptırımların ortadan kalkması ile birlikte bu bölgede oluşan yeni devletler, tarihlerinin tozlu sayfalarında kalmış sorunları yeniden canlandırmıştır. Bahsi geçen bu sorunların en önemlisi de yıllardır hiçbir barışın ya da karşılıklı atılan adımların çözemediği toprak meseleleridir.² Dağlık Karabağ ise bu toprak meselelerinin en somut ve çözüm bekleyen örneklerinden birisidir. Olaydan sonra bu kadar zaman geçmiş olmasına rağmen hala tam olarak çözüme kavuşturulamamış ve bunca yıl içinde hala kalıcı barışın sağlanamamış olması da gelecek adına insanı ümitsizliğe düşüren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

SSCB'nin bir anda sonunun gelmesi ile birlikte özellikle Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan devletler Rusya'nın toprakları içinde kalmış ve Kafkasya'nın güneyinde ise yeni devletler ortaya çıkmıştır. Belirli bir plan dahilinde olmadan kurulan bu devletlerde iç ve dış hadiseler boy göstermiş, bölgesel olarak birçok çatışmanın meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu hadiselerin sebeplerinden en önemli olanı ise Sovyet yetkililerinin bölgedeki etnik kökenleri göz ardı etmeleri ve kaynakların paylaşımını değerlendirmeden elle çizilmiş sınırlar meydana getirmesidir. Bir nevi tasarlanarak meydana getirilen bu devletlerin yeni liderleri başta olmak üzere tüm halkın kavuştuğu özgürlüğün rahatlığı ile geçmişte kalmış birçok sorun yeniden canlanmış ve bölgedeki çatışmalar önüne geçilemez bir hal almıştır.³

Dağlık Karabağ sorunu ise Sovyetler zamanında zorunlu olarak üzeri kapatılmış ya da askıya alınmış olduğundan, dağılma sonrası patlak vermiş en önemli çatışma bölgelerinden birisi haline almıştır. SSCB'nin yıkılması sonrası bu bölgede sayılabilecek beş savaş yaşanmıştır. Bunlar Gürcistan'ın Abhazya ve Güney Osetya ile yaptığı savaşlar, Osetya'nın İnguş ile yaptığı savaş, Rusya ve Çeçenistan arasındaki savaş ve Azerbaycan'ın ise Ermenistan ile yaptığı savaşlardır.⁴ Dağlık Karabağ sorunu sonrası meydana gelen Azerbaycan - Ermenistan savaşını diğerlerinden ayıran en önemli unsur ise yalnızca bu savaşın bölge dışına sarkmasıdır.⁵ Bu durum, Dağlık Karabağ meselesinin önemini gözler önüne sermektedir. Özellikle bu nedenlerden dolayı bu sorun diğerlerinin aksine tüm dünyanın gündemini meşgul etmiş ve hala da etmekte olan bir hadisedir. Bunun sebepleri ise; bilindiği üzere bölgenin sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynakları, konum itibarıyla bu enerji kaynaklarının diğer devletlere aktarılmasına uygun bir bölge olması, yeni kurulmuş birçok devletle iletişimin kurulmasında merkezi ve önemli bir konumda olması gibi sıralanabilir. Bunlarla birlikte Ermeni diasporasının lobi çalışmaları, Türkiye, Rusya ve İran gibi bölgelerinde önemli güçlere sahip devletlerin birbirleriyle olan

¹ Ali F. Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinde Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s. 28.

² Şükrü S. Gürel, "Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not", *SBF Dergisi*, cilt. 47, no. 1-2, 1992, s.181.

³ Zbigniew Brzezinski, *Kontrolölden Çıkmış Dünya (Yirmibirinci Yüzyılın Arifesinde Dünya Çapında Karmaşa)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994.

⁴ Ömer G. İşyar, *Sovyet - Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, s. 85.

⁵ Michael P. Croissant, *The Armenia-Azerbaijan conflict: causes and implications*. Greenwood Publishing Group, 1998.

rekabetleri ve Avrupa ülkeleri ile ABD gibi ekonomik faaliyet beklentisi olan ülkeler ek sebepler olarak gösterilebilmektedir.⁶

Ziya Bünyadov'a göre, yaşanan olaylar ermeni milliyetçilerince istenerek planlanmıştır ve amacı, Azerbaycan halkını dünya kamuoyuna karşı haksız duruma düşürmektir. Bu bağlamda da olayların başladığı sırada dünya üzerindeki haber ajanslarında yayınlanmaya başlaması da bu plan çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bütün bunların dayanağı ise programı yapanların içerisinde Edvard Grigoryan adında⁷ ve Ermeni kökenli bir bireyin yer almasıdır.⁸

Dağlık Karabağ meselesinin önemli bir ayağı ise Sovyetler dönemindeki mevcut olan totaliter sistemin etkisi ile halktan saklanılmaya çalışılan sorunlardan birisi de Sumgayıt Olaylarıdır. 83 farklı milletten bireyin yaşadığı Sumgayıt şehrinde 1988 tarihlerindeki olaylar ile birlikte birçok sorun yaşanmıştır. 27 ve 29 Şubat 1988 yılında gerçekleşen hadiseler, sebebi ne olursa olsun insanlık için acı bir leke olarak kayıtlara geçmiştir. Literatürdeki birçok kaynak her ne kadar olayların provokasyon kaynaklı olduğunu belirtse de⁹ 2010 yılında Azeri bir avukat ve eski bir savcı olan Aslan İsmayılov'un vermiş olduğu bir röportaj da "Yaşanan Sumgayıt olaylarının Ermenilerin Ermenileri katletmiş olduğunun kanıtıdır" ifadesini kullanılmıştır.¹⁰

Bu çalışma ile Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunları bütününde Sumgayıt Olayları'nın başlangıç sebepleri ve arkaplanındaki gerçekler araştırılacaktır. Bugüne kadar yapılan çalışmalar ile birlikte Sumgayıt Olayları'nın ortaya çıkmasının sebepleri olarak ortaya çıkabilecek etkenler ise aşağıdaki varsayımlar olarak belirlenmiştir;

- Azerbaycan'ın kendisine ait olan toprak bütünlüğünü koruması,
- Ermenistan'ın Karabağ coğrafyasında haklarının gerçekliği,
- Her iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların arkaplanında üçüncü taraf güçlerin etkisi.

Sumgayıt Olayları

Dağlık Karabağ sorununun ve bölgedeki istikrarsızlığın başlangıcı sayılabilecek olay ise "Sumgayıt Olayları" olarak gösterilmektedir. Sumgayıt olayları ile başlayan ve birçok önemli meseleye yol açan olaylar silsilesi bugün bile hala net olarak çözüme kavuşturulamamış bir sorun olarak gündemdeki yerini korumaktadır.

Sumgayıt, Başkent Bakü'nün 30 km. kuzeyinde ve Hazar Deniz'inin yakınında bulunan bir kenttir. Kent 1960'lar da yenileşmiştir ve Başkent Bakü'den sonra petrokimya ve petrol rafinelerinde ikinci sırayı alarak bir sanayi şehri halini almıştır. Yine 1960'lı yıllarda kentin nüfusu 60.000 kadar iken 1980'lere geldiğinde 17.000'lik Ermeni nüfusu ile beraber 223.000'lere kadar artış göstermiştir. Ancak bu durum kentin var olan sosyal sorunları ile beraber aşırı kalabalıklaşmasına da neden olmuştur. Öte yandan Ermeniler kentin eğitim ve çalışan sektörünü meydana getirirken, Azerbaycan halkı yüksek yoksulluk ve işsizlikle mücadele

⁶ Ali F. Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinde Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s. 28.

⁷ Thomas De Waal, Thomas. *Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war*. NYU press, 2013.

⁸ Ziya Bunyadov, "Newsletter of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR", *Series of History, Philosophy and Law*, No 2, 1989, s. 117.

⁹ Məhərrəm Zülfüqarlı, "Sumqayıt Usyanı (7 noyabr 1963-CÜ İl)" *Məxvi Qrif Altında Saxlanılmış Sənədlərdə. Noyabr - Dekabr*, Cilt 06, Sayı 36, 2016

¹⁰ Aslan İsmayılov, "Sumgayıt Olaylarında Ermenilerin Ermenileri Katlettiği Kanıtlanmıştır", 02 Mart 2012, <http://www.1news.com.tr/roportajveyorumlar/20120302095602698.html> (Erişim Tarihi 5 Mart 2019), s. 1.

etmiştir.¹¹ Sadece bu örnek bile bölgenin ne kadar adaletsiz yönetildiğinin, zamanının SSCB yönetiminin bölgede yeterli ve doğru adımlar atmadığını gözler önüne sermektedir.

1983 yılında Ermenistan tarafından “Ermeni Soykırımı” olarak kabul edilen sözde hadiselerin yıldönümü dolayısıyla Ermeni’ler bölgedeki Azerbaycan halkının üzerine giderek çeşitli hadiselere yol açmışlardır. 1985 yılında Genel Sekreter Gorbaçov tarafından başlatılan ekonomik ve siyasi reformlar aslında Sovyet otoritesinin daimi merkezîyetçiliğini ifade etmektedir. Çünkü Dağlık Karabağ’daki ve Ermenistan’daki Ermeniler, gerçekleştirilen bu reformların iki kuruluşun birleştirilmesi adına bir imkân olarak görmekteydi. 1987 yılına kadar zamanla tekrarlayan bu problemler yine aynı yılın Ekim ayında yapılan ve Erivan’da gerçekleştirilen ve Karabağ’ın özerkliği konusunda gerçekleştirilmiş olan, bölgenin Ermenistan’a bağlanmasını talep eden mitinge kadar devam etmiştir.¹²

1988 yılının Şubat ayında ise Ermenistan’ın Azerbaycan Türklerinin sınır dışı edilmesi için birçok gösteri yapılmış, bu gösteriler esnasında bölgede Türklerin sahip olduğu birçok iş yeri ve mallar tahrip edilmiş ya da yok edilmiştir.¹³ Yaşanan bu hadiseler tam olarak Gorbaçov’un yürürlüğe koyduğu “Yeniden Kurma Politikası” olarak da bilinen Perestroyka politikasının faaliyete geçirildiği tarihlere denk gelmektedir. On binlerce Ermeni 20 Şubat 1988 tarihinde bahsi geçen bölgenin Ermenistan’a katılımı adına şimdiki Rönesans o dönemdeki adıyla Stepanakert Lenin meydanının da gösteri yapmak adına bir araya gelmiştir.

Yine aynı tarihlerde Sovyet Azerbaycan makamlarının karşı çıkmasına karşı Dağlık Karabağ Yüksek Sovyet kısmı Ermenistan’a katılmak adına oy kullanmıştır. Ancak Gorbaçov Sovyet Anayasası 78. Maddesinde yer alan “Cumhuriyetin sınırlarının önceden izin almaksızın değiştirilemeyeceği” ifadesine dayanarak bahsi geçen iddiaları reddetmiştir. Bunlara ek olarak konseyde verilen oy ve bunu takip eden protestolar devlet eliyle yönetilen Sovyet Medyası tarafından kınanmış olmakla beraber, yaşananlar Azerbaycanlıların kendi içinde çok daha şiddetli olarak ortaya konulmuştur.

Bu süreç boyunca Azerbaycan ve Ermenistan arasında problemler artarak devam ederken Ermenistan, Stalin’in zamanında Karabağ’ı Azerbaycan’a kattığını iddia etmekteydi ve derhal bölgenin kendilerine bağlanması gerektiği fikrini savunmaktaydı.¹⁴ Süreç giderek içinden çıkılmaz bir hal almış olup Ermenistan’da ve Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeniler tarafından Azerbaycan Türklerine karşı çeşitli yaptırımlar ve silahlı baskılar uygulanmaya başlanmıştır.

Sürecin silahlı eylemlere dönüşmesi ile birlikte Ermenistan’da yaşayan Azerbaycan Türkleri Azerbaycan’a geri dönmeye zorlanmış ve bunun sonucunda da birçok Azerbaycanlı ülkelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde Ermenistan’ın ülkelerini Türk nüfustan arındırma çalışmaları da başarıyla sürdürülmüş oluyordu. O zamanki merkezi yönetim ve Moskova, meydana gelen bu hadiselerle herhangi bir önlem almak yerine olayları dışarıdan izlemeyi tercih etmiştir. Süreç tüm hızıyla ilerlerken, Ermeniler özellikle arkalarına aldıkları Rus desteği ile birlikte ülkelerindeki ve Karabağ’daki birçok Azerbaycanlıyı katletmiştir. Azerbaycan ise bu gelişmelere yalnızca bazı protestolar ve Moskova’dan önlem alınması ile ilgili talepte bulunmak haricinde bir adım atmamaktaydı.

Takvimlerin 28 Şubat 1988’i gösterdiği gün Azerbaycan’daki Sumgayıt ilinde meydana gelen hadiseler ise Azerbaycan’ın ve Azerbaycan halkının sabırlarının taşıdığı en büyük olay olarak görülmektedir. Ermenilerin Moskova’dan talep ettiği Karabağ’ın kendi bünyelerine

¹¹ Viktor V. Krivopuskov, *Rebellious Karabakh: From the diary of an officer of the USSR*. Moscow, Golos Press, 2007, s. 87-88.

¹² Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999, s. 38.

¹³ Sadettin Gömeç, a.g.e., s. 38.

¹⁴ Ziya Recebov, "Karabağ Sorunu", *Azerbaycan TKD*, Sayı Ocak-Şubat, 2001, s. 42.

katılması ile ilgili talepleri reddedilince Ermenilerin aşırı milliyetçi grubu DKÖB içerisinde yer alan iki Azerbaycanlının öldürülmesi ile birlikte Azerbaycan'a bağlı olan Gökçe ve Zenzagur bölgelerinde yaşayan yaklaşık 160bin kent sakini zorla göç ettirilmiştir. Bu esnadaki olaylarda ise 290 kişinin öldürüldüğü iddia edilmektedir.¹⁵ Bu hadiselerin Azerbaycan Halkı tarafından duyulmasıyla birlikte Bakü ve özellikle Sumgayıt şehirlerinde Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında olaylar patlak vermiştir. 28 Şubat tarihinde İçişleri Bakanlığına ait küçük bir birlik kente girerek isyanı bastırmaya çalışmıştır. Ancak isyan bastırılmamıştır. Bir sonraki gün ise isyanın bastırılması adına kente birçok profesyonel askerle beraber zırhlı araçlar ile tanklar girmiştir ve hükümete ait güçlerin sıkıyönetim ilan etmesiyle beraber sokağa çıkma yasağı da ortadan kaldırılmış ve krize bir son verilmiştir. Sumgayıt Olayları adı verilen bu hadiselerde 26'sı Ermeni 6'sı Türk olan toplam 32 kişi yaşamını yitirmiştir.¹⁶ SSCB Başsavcısının yayınladığı resmi ölüm sayısı 32 kişi iken diğer kaynaklara göre bu sayı yüzden fazladır.^{17 18 19}



Şekil 1. Sumgayıt Olayları (Kaynak: *Sumgayıt 1988*)

Birçok taraflı uluslararası haber kaynaklarında Azerbaycanlıların Ermenilere katliam uyguladıkları ile ilgili çıkan haberler gerçeği yansıtmamakla birlikte, o zamanlarda yaşanan birkaç küçük hadisenin suçluları da Azerbaycan hükümetince derhal cezalandırılmıştır. Bu hadiselerde sonradan ortaya çıkan raporlarda ise gerçekleşen olayların özellikle Rus ve destekçi yabancı güçlerin uyguladıkları provokasyonlar sonucu meydana geldiği anlaşılmıştır.

Sumgayıt'ta yaşanan olaylara dönmek gerekirse, olayda yaşanan sivil şiddet o zaman kadar hiçbir şekilde karşılaşılmayan şekilde sürdürülmüş ve bu durum Batı'daki basında ciddi olarak yer almıştır. Üstelik SSCB ve Ermenistan'ın geri kalanı da durumu önemle takip etmiştir. Bunun nedeni ise ülke içerisindeki halkların birliği, etnik içtihatlar ve enternasyonalizm gibi çatışmaların önlenmesi adına sosyalist vatanseverlik vb. politikalara destek veren hükümetin ciddi şekilde baskı yapmasıdır. Öte yandan yapılan katliam Dağlık Karabağ çatışmasıyla beraber,

¹⁵ Zeynel A. Makas, *Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası*, Ankara, Kök Yayınları, 1990. s. 9-11.

¹⁶ Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı*, Cilt 7, Sayı İlkbahar, 2001, s. 401.

¹⁷ David Remnick, *Hate Runs High in Soviet Union's Most Explosive Ethnic Feud*, Washington, The Washington Post, 1989

¹⁸ Geoffrey A. Hosking, *The first socialist society: A history of the Soviet Union from within*. Harvard University Press, 1993.

¹⁹ Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, s. 272.

Sovyet lideri Mihail Gorbaçov tarafından uygulanan reformlarda ciddi sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Üstelik Gorbaçov kriz karşısındaki yavaşlığı nedeniyle eleştirilere de maruz kalmıştır.

Ermeniler etnik bir grup çerçevesinde ölçülen bu durum yaşanan olayların Ermeniler tarafından 1915 Ermeni Soykırımı ile ilişkilendirilmekteydi.²⁰ ²¹ Bu durumu bazı Sovyet kaynakları ve Uluslararası kaynaklar da Ermeni Soykırım olarak ifade etmiştir.²² ²³ Bunlara ek olarak her yıl 28 Şubatta Sumgayıt pogromu Dağlık Karabağ, Ermeni diasporasında ve Ermenistan da anılmaktadır.²⁴

Gerçekleşen bu hadiselerin Sumgayıt şehrine neden sıçradığı ile ilgili ise birbirinden farklı birçok iddia ortaya atılmaktadır. Bu iddiaların en önemlisi ise Sumgayıt'ın birçok farklı milletten nüfusa sahip olması, sanayisinin gelişmiş olması gibi nedenlerdir. Sumgayıt şehri sakinlerinin birçoğu köylerinden göç ederek hayatını sürdürmeye çalışan ve birçoğu gecekondualarda yaşayan gruplardır. Bu insanların birçoğu yaşamlarını sürdürmek için iş arayışında olan ve azımsanmayacak birçoğunun işsiz olduğu bilinen bir gerçektir. Sosyolojik açıdan bu şartlardaki bir şehirde meydana gelecek en önemli bir hadise büyük bir kaosun fitilini ateşleyebilecekti.²⁵

Yaşanan bu hadiseler sonrasında Moskova hükümeti bölgeye müdahale etmiştir. 9 Martta Gorbaçov'un Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri ile yaptığı toplantıda bazı yetkililer ve belediye başkanları görevden alınmışlardır. 21 Mayıs 1988'de Ermenistan ve Azerbaycan'ın parti genel sekreterliklerine atanan Artinyan ve Vezirov ile birlikte tansiyon biraz olsun düşürülmüş olsa da batı desteğini üzerinde tutmak isteyen Ermenistan sorun çıkarmaya devam etmiştir.²⁶

Karabağ ile ilgili meydana gelen olaylar açıkça ortada iken dünya kamuoyu maalesef yanlı yayınlar yapmaya devam etmiştir. Bu durum ise tamamen Ermenilerin ve Diasporanın kulis çalışmalarındaki başarısı olarak görülmektedir.²⁷ Bu yanlı yayınlar ile ilgili aşağıdaki paragraflarda açıklanacağı üzere birçok delil bulunmaktadır.

Çok sayıda resmi belgenin, soruşturma kayıtlarının, tanık beyanlarının ve birincil kaynakların değerlendirilmesi ve analizi sonucu Sumgayıt'ta yaşanan olayların Ermeni milliyetçileri ve Sovyet Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) tarafından yüksek profesyonellik ile uygulanmış ve iyi organize edilmiş provokasyonlar olduğunu doğrular niteliktedir. Bu hadiselerde Ermeni milliyetçilerinin asıl amacı, Azerbaycan'da yaşayan Ermenileri "Ermeni soykırımı" kurbanı olarak göstermek ve böylece Azerbaycanlılarla birlikte Ermenilerin bir arada bulunmasının mümkün olmadığını tüm kamuoyuna dikte etmek olarak gösterilebilir. Buna delil

²⁰ Mari Hovhannisyan, *The Collective Memory of the Armenian Genocide*. Diss. MA Thesis, Budapest, Central European University, Department of Political Science, 2010.

²¹ Evan Pheiffer, "A Place to Live For", *Jacobin Press*, No September 19, 2016.

²² *Massacre of Armenians in Sumgait, the heinous murders in Tbilisi*. New York, Glasnost, Vol 2, Issue 1, 1990, s. 62.

²³ Roy A. Medvedev and Chiesa Giulietto, *Time of change: an insider's view of Russia's transformation*. IB Tauris, 1991, s. 209.

²⁴ *Communities Worldwide Mark Sumgait Anniversary Along with Government Officials*. Asbarez, March 1, 2011.

²⁵ Mehmet Alizade, *İstiklale Doğru*, Bakü, Asya Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 22.

²⁶ Cemalettin Taşkiran, "Ermeni Araştırmaları", *I. Türkiye Kongresi Bildirisi*, Cilt III, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, 2003, s. 149.

²⁷ Hayati Aktaş, *Dağlık Karabağ Sorunu*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001.

olarak Sumgayit olaylarından sonra Ermenistan resmi gazetesinde yayınlanan “Sumgayit’te soykırım”, “Sumgayit’te Ermenilere yapılan işkenceler” gibi atılan başlıklar gösterilebilir.²⁸

Tüm bu anlatılanların yanında yaşanan hadiselerle ilgili birçok komplo teorileri de ortaya atılmıştır. Bill Keller, 1988 yılının ikinci yarısında New York Times’ta ki ifadesinde Sumgamit olaylarının ve 27, 28 ve 29 Şubat ayaklanmalarının, Ermeniler tarafından Azerbaycan’ın savaş adına itibarsızlaşması için planlandığını kabul etmiştir.²⁹ İkinci olarak Azerbaycan’da Armenophobe’u olarak nitelendirilen Azerbaycan Bilimler Akademisi başkanı Ziya Bunyadov ve Tarihçi Thomas de Waal’ın da yine katliamın Ermeni’lerin Azerbaycan adına olumsuz bir ışık yakılması adına yapıldığını ileri sürmüştür.³⁰

Bu bağlamda da Bunyadov Azerbaycan Elm dergisinde yayınladığı makalesinde, pogromları Ermenilerin düzenlediğini ileriye sürerek, şu ifadeleri kullanmıştır: “Yaşanan Sumgayit trajedisi Ermeni milliyetçilerince önceden planlanmıştır ve başlamasından bir iki saat sonra da Ermeni televizyon gazetecileri ve fotoğrafçıları kentteki gizli yerlerinde beklemeye başlamıştır”³¹. Bunyadov tarafından ortaya sürülen bu tezin temeli ise, Sumgayit Ermenilerinin saldırıya başlamadan evvel eldeki birikimlerinden 1 milyon rubleden fazlasını almalarına dayanmaktaydı. Tezlerini desteklemek adına da cinayetlere ve isyanlara katılmış olan ve üç farklı suçtan hükümlülüğü bulunan ve kendini Azerbaycanlı olarak tanıtmakla beraber aslında Rus-Ermeni ırkından gelen Eduard Grigoryan’ı ortaya sürmüştür. Yine Grigoryan, toplu saldırı ve tecavüzlere de katılmış olan bu katliamlarda önemli bir rolü bulunması sebebiyle 12 yıl hüküm giymiş bir fabrika işçisiydi.³² Ancak Grigoryan Ermeni kökenli babasının erken yaşta vefat etmesinden sonra Rus kökenli annesince Sumgayit’te büyütülmüş olmakla beraber suçlu geçmişi, etnik kimliği, haydut kimliği ve belirsiz milliyetçi yönleri nedeniyle “pogromshchik” kimliği ile tam bağdaştırılamadığından kendi içinde iyilik adına şiddet bakımında uyumlu olarak kabul edilememiştir.³³ Üstelik bahsi geçen görüş bütün Azerbaycan’da ünlenmiş ve hükümet yetkilileri ile medya tarafından “Sumgayit olayları” şeklinde ifade edilmiştir.³⁴

Aynı zamanda gazeteci olan Şahin Rzayev’e göre; bahsi geçen komplo teorisi hükümet tarafından ilk kez 2018 yılında kabul edilmiştir. Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından gerçekleştirilen bir soruşturma da ise “Sumgayit’te yaşamakta olan Ermenilerin Azerbaycanlıları suçlamak adına kendi evlerini ve mülklerini bilerek ve isteyerek yaktıkları sonucuna ulaşmıştır. Yine soruşturmaya göre “Kendi aralarında Ermenice konuşan ve Sumyagit’te ikamet etmeyen 20-25 kişilik grup, bir tür saptırma grubu saldırısı başlatmıştır.”³⁵

Bütün bunlarla birlikte CPSU Politbüro üyesi olan Alexander Yakovlev’e göre ise bahsi geçen pogrom KGB ajanları provokatörleri tarafından, Sovyet gizli servisinin önemli olduğunu haklı kılmak adına düzenlenmiştir.³⁶ Bu bağlamda da George Soros, 1989’de New York TheBooksRevie’de yayınlanan makalesinde şunları ifade etmiştir: “Azerbaycan’daki ilk Ermeni pogromlarının, KGB yetkilisi olan GA Alieev’in kontrolünde bulunan yerel ve ünlü bir mafya tarafından tetiklendiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır” (Haydar Aliyev). Öte yandan

²⁸ “Коммунист”, *Yerevan Newspaper*, 2 Kasım 1988.

²⁹ Bill Keller, *Riot’s Legacy of Distrust Quietly Stalks a Soviet City*. The New York Times. (31 Ağustos 1988).

³⁰ Thomas De Waal, Thomas. *Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war*. NYU press, 2013, s. 42-43.

³¹ Ziya Bunyadov, *Concerning the events in Karabakh and Sumgait*. Elm, 1989, s. 175.

³² Thomas De Waal, *a.g.e.*, s. 42-43

³³ Thomas De Waal, *a.g.e.*, s. 42-43

³⁴ Jamil Babayeva, *Armenia’s provocation: Sumgayit events*, AzerNews, 2 Mart 2014.

³⁵ Joshua Kucera, *Baku Embraces Conspiracy Theory Blaming Armenians for Own Pogrom*. EurasiaNet, 22 Şubat 2018.

³⁶ Alexander N. Yakovlev, *Сумерки*, Moscow, Materik, 2003, s. 551.

Gorbaçov'un yapacakları dikkate alınmaksızın 2004 yılında³⁷ iki yazar, bahsi geçen ihtimal çerçevesinde önemli kanıtların halen eksik olduğunu ileri sürmüştür.³⁸ 2015 yılında ise Amerikalı analist olan Paul A. Goble verdiği bir röportajda; "Amerikan'ın Ermeni Sesi ile yapılan pogromunun bir grup Azerbaycanlı suçlu tarafından KGB kışkırtması ile beraber gerçekleştirildiğini" ifade etmiştir.^{39 40}

Bütün bunlarla beraber Azeri kökenli bir film yapımcısı olan Davud İmaniv, bahsi geçen teorinin Ermenistan'ın Amerikalıları ve Rusları Azerbaycan'a karşı bir komplo kurmak ile Karabağ hareketinin CIA'nın organize ettiği bir komplo olduğunu ifade etmek adına "Sumgayıt Yankısı" isimli bir dizi film çekmiştir.⁴¹

Bunların haricinde Ermeni ve dış kaynaklara göre de olayların üçüncü taraf ülkeler tarafından planlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Ermeni yazar Serobian'a göre Azerbaycan, Sovyetler Birliği ve Ermenistan dışındaki yabancı kaynaklardan aldığı bilgileri dış güçlerin Sovyet rejimini baltalamak adına Karabağ sorununu büyütme ve Sumgayıt olaylarının gerçekleşmesinin de Dağlık Karabağ sorununun alevlenmesini amaçlamak olarak yorumlamıştır.⁴²

Başka bir Ermeni akademisyen olan Zohrabyan'ın açıklamalarına göre, küresel ölçekte hizmet veren birçok basın yayın organının Dağlık Karabağ sorunları ile birlikte Sumgayıt olaylarını Azerbaycan'ı haklı gösterecek şekilde yanlı yayın yaptığı ve eğer bu hadiseler soykırım olarak kabul edilecekse Osmanlı zamanında Ermeni halkının karşılaştıkları zorlukların da soykırım kabul edilmesi şartıyla kabul edileceğini bildirmiştir.⁴³

Alman araştırmacı Jacoby'ye göre Sumgayıt'da yaşayan Ermeni halkının 1988'de yaşanan hadiselerden önce aslında Azerbaycan halkıyla kardeşçe ve bir arada yaşadıklarını ilettiğini bildirmiştir. Bu hadiselerin gerçekleşmesi için Ermenistan ve Azerbaycan halklarının doldurulduğu görüşünü iletmıştır.⁴⁴

Sonuç

Sumgayıt Olayları esnasında yaşananların ve anlatılanların bir sonucu bağlanması, Dağlık Karabağ sorununa genel olarak hakim olmayı gerektirmektedir. Dağlık Karabağ ile ilgili yaşanan büyük sorunlar öncesinde Sovyetler henüz dağılmamış ve bağımsızlıklarını ilan edebilecek potansiyelde olan özerk devletler kendi aralarında çatışmalar yaşamaya başlamışlardır. Dağlık Karabağ sorunu da bu çatışmalar esnasında yaşanmış ve uluslararası düzeyde yankı bulmuş büyük bir hadisedir. Rusya'nın özellikle Kafkasya işgali sonrasında belirli bölgelere kendi menfaatleri doğrultusunda farklı milletlerden insanları yerleştirmeye başlamış ve bu durum ile bölgenin farklı merkezlerinde ciddi nüfus değişiklikleri meydana gelmeye başlamıştır. Bu

³⁷ George Soros, *The Gorbachev Prospect*. New York, The New York Review of Books, 1989.

³⁸ John D. Klier and Shlomo Lambroza, *Pogroms: Anti-Jewish violence in modern Russian history*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

³⁹ *Sumgayıt katliamı, KGB tarafından işlenen suçtu., 27 Şubat 2015*, <https://www.amerikayidzayn.com/a/2661226.html?z=0&zp=1> (Erişim Tarihi 29 Mayıs 2019)

⁴⁰ *Sumgayıt katliamı, KGB tarafından işlenen suçtu., 27 Şubat 2015*, <https://www.amerikayidzayn.com/a/2661226.html?z=0&zp=1> (Erişim Tarihi 29 Mayıs 2019)

⁴¹ Thomas De Waal, *a.g.e.*, s. 42-43

⁴² Susanna Serobian, *Sovyet Parlamento Basınında Sumgayit Soykırımı 1988 Nisan-Mayıs Ayları*, Sınav analizi, 2018.

⁴³ Yelena Zohrabyan, "Azerbaycan'ın Antik Ermeni Siyaseti Ve Khojalu Sorunu Sorunu", *YSU Bilimsel Makaleler Kurulu 2015 Yıllık Bilimsel Oturum Malzemeleri*, YSU, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2016.

⁴⁴ Volker Jacoby, *Geopolitische Zwangslage und nationale Identität: die Konturen der innenpolitischen Konflikte in Armenien*. Diss. Die Goethe-Universität Frankfurt am Main, 1998.

dönemde Dağlık Karabağ bölgesine yerleştirilen Ermeniler zamanla bölge üzerinde hak iddia etmeye başlamış ve özellikle Rusya'dan destek alarak bu bölgenin Ermenistan'a bağlanması talebinde bulunmaya başlamışlardır. Karmaşık ve çalkantılı bu dönem zarfında bölge Ermenistan milleti için bir saplantı haline gelmeye başlamıştır. Bu saplantı ile birlikte de Ermeniler Azerbaycan topraklarının belirli bölgelerini de işgal etmeye başlamışlardır.

Ermenistan'ın işgalleri esnasında Azerbaycan elinden geldiği kadar direniş sergilemeye başlamış ancak gerek yaşadığı yönetim problemleri gerekse askeri gücünün çok zayıf olması ve hatta Ermenistan gibi sırtını dayayacağı bir Rusya olmaması nedeniyle yeterli aksiyonları alamayarak yenilmiştir. Bu dönemde dahi saldırılarını azaltmayan Ermenistan'a karşı bu kez Azerbaycan, konuyu uluslararası platformlara taşımaya çalışmıştır.

Azerbaycan'ın sorunu uluslararası platformlara taşımalarının bir nedeni de; aslında sorunu tamamen çözebilecek güçte olan Rusya'nın, sorunu çözmek yerine sanki daha fazla kaos istiyor olan görüntüsüdür. Bu dönemde sözde çözüm amaçlı adımlar atan Rusya, dışarıdan daha çok Ermenistan'ı destekleyen hamleler yapar bir görüntü vermiştir. Buradaki varsayımlara göre ise Kafkasya bölgesinin stratejik olarak Azerbaycan yerine Ermenistan'da kalması Rusya'nın daha çok işine gelecektir. Çünkü Ermenistan, Azerbaycan'a göre daha kolay yönlendirilebilir bir devlet konumundadır. Hal böyleyken de Azerbaycan'ın sorunu üst mertebelere taşınması yapılabilecek en doğru adım olarak görünmektedir.

Azerbaycan'ın sorunu uluslararası platformlara taşınması ile olaya daha fazla dahil olmaya başlayan ABD ise çoğu zaman olduğu gibi burada da bölgedeki yer altı kaynaklarının kendi menfaatleri doğrultusunda kullanılması ya da güçlü bir rakibi olan Rusya'nın bu kaynaklardan yararlanmasının önünü kesebilmek için Azerbaycan'dan taraf gibi görünerek Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanımıştır. Daha fazla adımlar atmak adına girişimlerde bulunan ABD, bu kez kendi içindeki Ermeni diasporasının etkisi ile ters kararlar vermeye başlamıştır. Bu dönemde ABD'nin attığı adımlar genel olarak Ermeni diasporasının belirlediği adımlar olmuştur.

Rusya ve ABD'nin olaya çözümcü yaklaşmaması ile birlikte Azerbaycan, bu kez uluslararası kuruluşlar ile çözüm aramaya başlamıştır. Konu Birleşmiş Milletler, İslam İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Birliği gibi kuruluşlara gündem yapılarak sorunun çözümü adına daha somut adımlar atılmaya çalışılmıştır. Bu kuruluşlar, sonunun çözümü adına ve bölgede refahın yeniden sağlanması için bir çok toplantı ve zirveler düzenlemiştir. Bu faaliyetler sonucunda iki ülkenin uygun platformlarda görüşmeleri ve savaşın sonlandırılması adına somut adımlar atılmaya çalışılmış, ancak hiçbir olumlu geri dönüş alınamamıştır. Tıpkı ABD gibi bu kuruluşlar da Azerbaycan'ın topraklarının bütünlüğünü kabul etmiş fakat Ermenistan'ı yaşanan hadiselerden sorumlu bir devlet statüsünde kabul edememiştir. Bu nedenle de Ermenistan'a en ufak bir yaptırım uygulanamamıştır. Yapılan bunca girişim sonucunda tepki almadığını gören Ermenistan ise saldırılarına 1994 yılına kadar devam etmiş ve Azerbaycan topraklarındaki işgallerini hızla artırarak Azerbaycan vatandaşlarının öldürülmesini ve halkın bir çoğunu da göçe zorlamıştır.

Ermenistan'ın saldırılarını düzenlediği zaman aralığında yaşanan hadiselerden birisi de Sumgayıt olaylarıdır. Sumgayıt olayları Dağlık Karabağ sorunu açısından çok önemlidir. Çünkü, bu olaylardan sonra sorun yeni bir aşamaya, askeri çatışma ortamına dönüşmüştür. Nitekim, 1988 yılının 26-29 Şubat tarihlerinde Sumgayıt şehrinde kitleli ayaklanmalar yaşanmaya başlamıştır. Sonuç itibarıyla de 26 Ermeni ve 6 Azerbaycanlı vatandaş katledilmiştir. Yaşanan bu hadiselerin Sumgayıt şehrinde yaşanmasının bir sebebi de şehrin sanayi şehri olması ve bir çok milletten insanın bu şehirde yaşamasıdır. Zira Dağlık Karabağ bölgesi stratejik olarak büyük öneme sahip olan ve bölgenin en güçlü sanayi şehirlerinden birisi olması nedeniyle kaybedilmesi göze alınamaz bir parça olarak görünmektedir. Aynı zamanda bölgede yaşayan bir çok farklı

millettten insan ve nüfusun giderek artması da stratejik konum açısından şehri değerli kılmaktadır.

Bu olayın Ermeni propagandası için en büyük koz olduğunu söylenebilir. Çünkü, bu olaylar sonucunda Ermenistan toplumunda Azerbaycan'a ve Azerbaycan Türklerine karşı nefret oluşmuştur. Bundan böyle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde kalması tehlikeli adım olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Öte yandan, bu olaylara kadar Ermenilerin büyük kısmı tereddüt içerisinde olsalar da, artık bu gelişmelerden sonra Karabağ meselesi etrafında daha da sıkıca bağlanmaya başlamışlardır

Dünya tarihinin savaş dönemleri incelendiğinde rakip devletleri yenilgiye uğratmanın bir yolu da psikolojik savaşlardır. Savaşın devam ettiği dönemde savaşın karşı tarafındaki devlet için kara propagandalar düzenlemek, gerçekleşen hadiselerin insanlara manipülasyon ile anlatılması ve çeşitli medya organlarında halkı yanlış bir şekilde bilgilendirmek, halkın galeyana gelmesine ve yanlış psikolojiye bürünmelerine neden olabilmektedir. Bu dönemde yapılan propagandalar bölge halkının farkında olmadan yanlış izlenimlere kapılmasına neden olmaktadır ve rakip ülkenin yenilgiye uğratılması için bilinçli olarak düzenlenmektedir. Bunun yanında yapılan bu propagandalar ile zafer kazanan tarafın çok sonra belli olacağı savaşlarda da gelecek için yine etkili bir manipülasyon şeklidir. Sumgayıt şehrinde yaşanan hadiselerin gerçeği yansıtmayacak şekilde bir nevi mağdur edebiyatı ile servis edilmesi, küresel olarak ya da kendi bölgesinde güçlü olan diğer ülkeler tarafından farklı algılanması ve bahsi geçen devlete karşı cephe alınmasına neden olmaktadır.

Sumgayıt olayları geçmiş SSCB ve Ermenistan özel istihbarat birimlerinin hazırladıkları senaryo sonucunda gerçekleştirilmiştir. Bunu ispatlayan yeteri kadar delil mevcuttur. Olaya tanık olanların ifadelerinde; bu olayı organize edenlerin Sumgayıt sakinleri olmadığı bildirilmiştir. Bu dönemde hadiseler neden olan grup kendi aralarında Ermeni dilinde konuşmakta, Azerbaycan dilini bilmelerine rağmen özellikle kullanmayarak propaganda yapmaktadırlar.

Yaşanan bu kanlı olay yalnızca Ermenistan'ın çıkarlarına hizmet etmemiştir. Bu olaydan nemalananlar üç grupta tanımlanmaktadır. Bunlardan birincisi, bölgeyi sahiplenmeyi kendilerine saplantı haline getiren Ermenilerdir. İkinci grup ise SSCB çapında Gorbaçov'un demokratik reformlarından sıkılmış ve eski diktatörlük rejimine dönmek isteyen muhafazakar komünistler ve güç kuruluşlarının yöneticilerinden oluşmaktadır. Tek amacı ne yolla olursa olsun SSCB'ni korumak olan bu güce KGB'nin o zamanki Başkanı Vladimir Kryuçkov başkanlık etmiştir. Üçüncü grup ise kısa sürede SSCB'ni parçalamak isteyen Batılı devletlerin çıkarlarına hizmet edenler olmuştur.

Sumgayıt olayları her ne kadar tahrikler sonucu meydana gelen bir hadise olarak görünse de genel itibariyle Ermeniler ve Ermenistan'ı destekleyen dış güçlerin yaptığı planın başarılı bir sonucu olarak görülmelidir. Yaşanılan bu provokasyon ile birlikte geçmiş tarihlerden beri Ermenistan'ın hayalini kurduğu Dağlık Karabağ bölgesi için özellikle Ermeni Milliyetçiler hedeflerine ulaşmışlar ve Azerbaycan'ı dünya kamuoyu önünde itibarsızlaştırıp tıpkı sözde "Ermeni soykırımı" adı altında çıkarılan safsata gibi uzun yıllar sürececek bir yaftalama kampanyasının içine sürüklemiştir.



Kaynakça

- “Коммунист”, *Yerevan Newspaper*, 2 Kasım 1988.
- Aktaş, Hayati., *Dağlık Karabağ Sorunu*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001.
- Alizade, Mehmet., *İstiklale Doğru*, Bakü, Asya Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Aslanlı, Araz., “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı*, Cilt 7, Sayı İlkbahar, 2001, s. 393-430.
- Babayeva, Jamil., *Armenia's provocation: Sumgayit events*, AzerNews, 2 Mart 2014.
- Brzezinski, Zbigniew., *Kontrolardan Çıkmış Dünya (Yirmibirinci Yüzyılın Arifesinde Dünya Çapında Karmaşa)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994
- Bunyadov, Ziya., “Newsletter of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR”, *Series of History, Philosophy and Law*, No 2, 1989, s. 115-121.
- Bunyadov, Ziya., *Concerning the events in Karabakh and Sumgait*. Elm, 1989.
- Communities Worldwide Mark Sumgait Anniversary Along with Government Officials*. Asbarez, March 1, 2011.
- Croissant, Michael P., *The Armenia-Azerbaijan conflict: causes and implications*. Greenwood Publishing Group, 1998.
- De Waal, Thomas, Thomas. *Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war*. NYU press, 2013.
- Demir, Ali F., *Türk Dış Politikası Perspektifinde Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003.
- Gömeç, Sadettin., *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999.
- Gürel, Şükrü S., “Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not”, *SBF Dergisi*, cilt. 47, no. 1-2, 1992.
- Hosking, Geoffrey A., *The first socialist society: A history of the Soviet Union from within*. Harvard University Press, 1993.
- Hovhannisyan, Mari., *The Collective Memory of the Armenian Genocide*. Diss. MA Thesis, Budapest, Central European University, Department of Political Science, 2010.
- <http://sumqayit1988.com> (Erişim Tarihi: 31.01.2019)
- İsmayilov, Aslan., “Sumgayıt Olaylarında Ermenilerin Ermenileri Katlettiği Kanıtlanmıştır”, *02 Mart 2012*, <http://www.1news.com.tr/roportajveyorumlar/20120302095602698.html> (Erişim Tarihi 5 Mart 2019).
- İşyar, Ömer G., *Sovyet – Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004.
- Jacoby, Volker., *Geopolitische Zwangslage und nationale Identität: die Konturen der innenpolitischen Konflikte in Armenien*. Diss. Die Goethe-Universität Frankfurt am Main, 1998.
- Keller, Bill., *Riot's Legacy of Distrust Quietly Stalks a Soviet City*. The New York Times. (31 Ağustos 1988).
- Kenez, Peter., *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Klier, John D., and Shlomo, Lambroza., *Pogroms: Anti-Jewish violence in modern Russian history*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Krivopuskov, Viktor V., *Rebellious Karabakh: From the diary of an officer of the USSR*. Moscow, Golos Press, 2007.
- Kucera, Joshua., *Baku Embraces Conspiracy Theory Blaming Armenians for Own Pogrom*. EurasiaNet, 22 Şubat 2018.
- Makas, Zeynel A., *Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası*, Ankara, Kök Yayınları, 1990.
- Massacre of Armenians in Sumgait, the heinous murders in Tbilisi*. New York, Glasnost, Vol 2, Issue 1, 1990.

- Medvedev, Roy A. And Giulietto, Chiesa., *Time of change: an insider's view of Russia's transformation*. IB Tauris, 1991.
- Pheiffer, Evan., "A Place to Live For", *Jacobin Press*, No September 19, 2016.
- Recebov, Ziya., "Karabağ Sorunu", *Azerbavcan TKD*, Sayı Ocak-Şubat, 2001, s. 42.
- Remnick, David., *Hate Runs High in Soviet Union's Most Explosive Ethnic Feud*, Washington, The Washington Post, 1989.
- Serobian, Susanna., *Sovyet Parlamento Basınında Sumgay Soykırımı 1988 Nisan-Mayıs Ayları*, Sınav analizi, 2018.
- Soros, George., *The Gorbachev Prospect*. New York, The New York Review of Books, 1989.
- Sumgayit katliamı, KGB tarafından işlenen suçtu., 27 Şubat 2015*, <https://www.amerikayidzayn.com/a/2661226.html?z=0&zp=1> (Erişim Tarihi 29 Mayıs 2019)
- Sumgayit katliamı, KGB tarafından işlenen suçtu., 27 Şubat 2015*, <https://www.amerikayidzayn.com/a/2661226.html?z=0&zp=1> (Erişim Tarihi 29 Mayıs 2019)
- Taşkıran, Cemalettin., "Ermeni Araştırmaları", *I. Türkiye Kongresi Bildirisi*, Cilt III, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, 2003.
- Yakovlev, Alexander N., *Сумерки*, Moscow, Materik, 2003.
- Zohrabyan, Yelena., "Azerbaycan'ın Antik Ermeni Siyaseti Ve Khojalu Sorunu Sorunu", *YSU Bilimsel Makaleler Kurulu 2015 Yıllık Bilimsel Oturum Malzemeleri*, YSU, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2016.
- Zülfüqarlı, Məhərrəm., *Sumqayıt Usyanı (7 noyabr 1963-CÜ İl) Məxvi Qrif Altında Saxlanılmış Sənədlərdə. Noyabr - Dekabr*, Cilt 06, Sayı 36, 2016.